

is ki lehetne gyűjteni), de a szótárkészítés szempontjából a fő problémát a lexikalizálódás kérdése, ténye jelenthette, vagyis az, hogy mit vegyenek fel külön címszónak. Több tanulmány is utal arra, hogy több mint 60 *adton-ad* típusú igei figura etymologica szerepel önálló címszóként. Legutóbb LŐRINCZI RÉKA (ábécérendben) fel is sorolta őket, pontosabban 66 (kötéjjel írt) elemet (Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992, 167). Közülük 64 a *jöttön-jő* típus; ezen kívül a *jöttést-jő* és a *látván-lát* szerepel még a címszavak között (vö. még: MELICH: MNy. 12 [1916]: 126–8; KELEMEN: Pais-Eml. 145–50, MNy. 35 [1939]: 244–6; stb.). – A figura etymologica rendszerezésének vizsgálatakor, más alkalommal térek ki arra a kérdésre, hogy mennyiben vízvázasztó e szerkezetek között az előtag lexikai önállóságának (pl. *látva lát, énekek éneke*) vagy önállótlanságának (pl. *menten-megy, véges-végig*) a ténye.

Ha lenne tér, a továbbiakban hasonló módon ismertetném az újabb és újabb véleményeket, felfogásokat a tőismétlésről, mindig figyelve arra, hogy milyen új szempontok merülnek fel az újabb munkákban a vizsgálatok során, s hozzáfűzném mindig saját véleményemet. Végül megfogalmaznám – konkrét, frissen gyűjtött nyelvi adatok alapján (is) – a további kutatás irányát, szempontjait, fő kérdéseit. (Az eddig említettekén kívül például felelni kell arra a kérdésre is, hogy hol vannak a figura etymologica határai: ugyanis még az egyszerű szóismétléstől való elhatárolása sem mindig könnyű; ugyanakkor a szintaktikai viszonyban nem levő, sőt külön tagmondatban szereplő tőismétlések ide vonásának a problémáit is újra kell gondolni. Ugyanígy ideje mai szemmel áttekinteni a tőismétlések szintaktikai, morfológiai típusainak, rendszerezésének a kérdését, a tőismétlés tagjainak szórendi sajátosságait, a tagok egymástól való távolságát, ennek következményeit, a tőismétlések egyes tagjainak bővíthetőségét s ennek következményeit stb., stb.).

MIKÓ PÁLNÉ

Miért Aпти Budai Basa Történeteit olvastatja Márton József?

A 19. század elején Bécsben magyarul tanuló egyetemi ifjakkal Márton József a professzora. Jól tudja, hogy tanítványai részére a nyelvtani szabályok és gyakorlatok mellé hasznos példatárat és korszerű olvasmányanyagot

kell nyújtania. *Praktische Ungarische Sprachlehre* c. nyelvkönyvéhez ezért csatol olvasókönyvet; érdekes szövegeket, fontos ismereteket, nevelő hatású és szórakoztató fejezeteket (pl. verset, mesét, elbeszélést, színdarabot). Itt találjuk az Aпти basáról szóló történetet (Wien 1831⁶, 368–76).

Választása nem minden tanulság nélkül való. Milyen fénykéve közepébe kerülnek hősei? Az első – sommás – válasz az, hogy Márton számára a fény, a világosság a felvilágosodás magyar világát jelenti. *Les Lumières*. A tizenharmadik századi kritikai gondolkodás, a „kétkelkedem, tehát vagyok” hitvallása adja a legvalószínűbb magyarázatot.

Kiindulópontul tehát az a mentalitás szolgáljon, amely a Mártonok szerint „közjóra világol” a visszapillantó és az előre tekintő érdeklődés közös foglalatában. Főleg a történelmi realitás hat oda 1800 körül, hogy a 150 évig tartó török hódoltság mögöttes olvasztótégelyét értesse meg az utókorral.

Fel kell idéznie a múltat: a török áfiumot, a végek dicséretét, a fölötté izzó ottomán holdat. Annak a diadalát célozták a végvárainkra támadó csapatok, a szultáni adminisztrációnak a lakosságot pusztító rendelkezései, a magas porta külpolitikája. Jól ismert ez utóbbinak franciabarát – pontosabban: hugenotta hagyományokhoz (is) kötődő – orientációja, amely egyszerre volt tehát Habsburg- és katolicizmusellenes, úgyhogy a magyar protestantizmusnak, de egyben a mélyen katolikus Rákóczi számára is viszonylagos védettséget jelentett.

Ilyen ellentmondásos – és: köztudott – tényeket felidézve ismét az a közhelyszámba menő állítás tűnik megalapozottnak, hogy pontatlan képet kapnánk egy-egy elmúlt korszakról, ha csupán a rokonszenves vagy az elítélendő mozzanatra irányulna (egyébként olykor egyoldalú feledékenységre kényszerülő) emlékezetünk. S hogy honnan nyerhetünk megbízható ábrázolást? Statisztikai mutatókból – katonai források, településtörténet, gazdasági földrajz stb. – ugyanúgy kiderül a magyar népességet sújtó török politika minden kárhozata, mint az irodalmi igényű kiadványok és a nyelvi eszközök nyújtotta emlékekből. A század végére már sehohsem tagadható a turkofóbia fokozatos visszaszorulása, legalábbis a szépliteratúra ebben erősíti olvasóit.

Éppen emiatt járulnak újabb kérdőjelek a címben feltett kérdéshez. Csupán az elvakult szenvedélyek fáradnak meg? Mindössze az előítéletek szövetét kezdi ki az idő? Számos tényező mellett nyilván szerephez jut még egy, csaknem törvényszerű tünetnyaláb. Nevezetesen: minél jobban távolodunk időben az iszonyútól, annál kevésbé minősítjük elviselhetetlennek. Mintha a szörnyű élmények elmúltakor némi fellélegzést hozna magával az előtörő lehetőség, hogy ugyanis immár kockázat nélkül lehet beszélni róluk. (Mi több, Ozmint és az Ozminokat ki is szabad nevetni.)

A változó hazai környüállásokon nemcsak a megszépítő messzeség ködfoltjai hagynak nyomot. A törökellenesség csökkenéséhez járul hozzá utazók és utazások hatása, a szabadkőművesség hirdette tolerancia (a francia szabadkőműves nagypáholy neve 1772-től 'Grand-Orient' lesz!), továbbá az európai szokások és hagyományok megváltoztathatóságát sugalló-valló ismeretek terjedése. Hódít a szokatlan, a sajátos.

Irodalom és nyelv, civilizáció és gondolkodásmód fogadja el ekkorra az egzotikumot. A magyar preromantikáról írott művében SZERB ANTAL (Bp., 1919) emeli ki, hogy miként épül be a felvilágosodás irodalmi témába a meglepő és a kalandos, valamint „a vadember” személyisége. A Korán és a keleti költészet festői hangulata mögé azonban kényelmesen odafér még valami: Voltaire Zadigjának, Montesquieu Perzsa leveleinek szarkazmusa. (Késői, de mégis idetartozó vallomásként említhető Karinthyé, aki „Az ősember”-ben (1923) mutatja be a kultúrember valódi arcát.)

Minthogy a mártoni döntés magyarázásakor kár lenne lemondani a filológiai adatokról, ezért az látszott hasznosnak, hogy a Nagyszótár gazdag nyelvi anyagába tekintsek bele. Bizonyítékot nyújt arra, hogy a török pusztá említése már nem úgy kelt félelmet, mint annak előtte. Az idevonatkozó címszók két csoportba oszthatók. Az elsőbe azokból a szólásokból válogattam, amelyek a magyarországi törökvilág nyomasztó emlékeit őrzik:

búsul, mint aki *török* rabságba esett
fogtam *törököt*, de nem ereszt
rossz szomszédság *török* átok
nyaktul talpig veret a *török*
nyakunkon a *török*
török vér hadd folyjon
lator a *török*
nem hajt a *török*
ritka *török* kés nélkül
úgy bánik vele, mint *török* a rabjával
karddal, nem írotollal vágják a *törököt*
siet, mintha *török* volna a hátán
stb. stb.

A szóláshasonlatok és egyéb frazeológiai egységek második kötegét úgy alakítottam ki, hogy abba kerüljenek az előzőkhöz képest semleges konnotációjú „ténymegállapítások”. Objektívnek nevezhető, mivel a török szokások és jellegzetességek pusztá felidézésére korlátozódik, mégpedig indulatok nélkül:

dohányoz, mint a *török*
éles, mint a *török* kés
dicséri, mint *török* a lova farkát
hosszú, mint a *török* szakáll
iszik, mint a Perényi *törökje*
kopasz, mint a *török*
megszokta, mint *török* a pipát
pöfékel, mint valami *török* basa
meglesz a *törökök* húsvétján
nem gondol a *török* császár fiával
a voltért semmit sem ád a *török*
stb. stb.

Mit szemléltet a fenti mintavétel? Mindenekelőtt azt, hogy mintha már az első csoportbeliek tükröztesse keserűség sem lenne arányban az átélt szenvedések, az embertelen megpróbáltatások súlyával. Mennyiségük szintén mérsékelt. Akár meg is lepődhetünk azon, hogy a vártnál mennyivel mértéktartóbb, mondhatni fegyelmezőbb ez a nyelvi köntös, holott kízó sebet takar. Szelídebb e nyelvi felszín, mint a mélyben feszülő fájdalom. Másfelől: nem egyeduralkodó többé a törökellenes panaszszó. Emebben a csoportban azt a nyelven kívüli valóságot idézik elénk az idiómák, amelyben helye lesz az elmúlt kor – s benne a török – csaknem elfogulatlan megítélésének. Egyre-másra szaporodnak ezek a jelzések: a török életvitel vonzó mozzanatai, elismerésre és utánzásra serkentő értékei.

A megváltozott klímában immár kedvező szél emeli magasba a repülő szőnyegén közeledő törököt. Hitetlenkedve csodálják meg tarka öltözékét, turbánját, fezét. Sőt, a legszívesebben melléje kuporodnának, persze törökülésben, hogy hosszúszerű csibukjának illatos dohányfüstjében meg különleges aromájú kávéjában részesülhessenek. (Tudjuk, hogy 1683-ban a török veszély elmúltával születnek Bécsben az azóta is kedvelt kávéházak.) Hová lett a már nevének említésére is kitörő hajdanvolt riadozás? Nem félnek tőle. Ellenkezőleg: népszerűsödőben a róla összeállt kép, az ún. „image”. Olykor humorizáló ábrázolásával találkozunk. Egyéb apróbb jelzések: Kempelen sakkozógépének alakja török embert mintáz, megmaradnak a *tête de Turc*, a *törökszekfű*, *törökméz* stb. megnevezések.

Visszatekintve a néhány bemutatott nyelvi példára, még egy mozzanat érdemel figyelmet bennük. Könnyen észrevehető, hogy ez a gyűjtelék a férfiak világába vezetett. Nem utaltak semmiféle ún. nőies elemre. Mind a kifejezések, mind az imént említett tárgyi-dologi kellékek kísérőzenéje dúr hangnemben szól. Dobbal, trombitával, papucscsoszogással. A férfiúi erények ugyanide sorolhatók. A merészség, a katonai erő mellé egyébként még

jó néhány szembetűnő helyű kedvtelés társulhat, pl. az építészet, a lovaglás, a sakkjáték stb.

Nem lényegtelen viszont a mollban – lágyabban – hangzó dallamokkal szimbolizálható másik alcsoport fajsúlya sem, amikoris kecses nők szépsége teszi-teheti kellemesebbé a hétköznapiakat. Kertek rózsái, medencék szökőkútjai, szőnyegek arabeszkjei mindmáig a Kelet hangulatát idéző leltárba kíváncsoznak. A Keleté az ind–perzsa–arab–török motívumok egymásba fonódó füzére. A sejtelmes fürdő, a karcsú, cizellált rézkancsók, lehelletvékony selymek, különleges fűszerek – vajon nem a (hárem)hölgyek izgató illatszerzeihez, rafinált kozmetikumaihoz kapcsolják-e a régi és újabb korok emberének el-elkalandozó gondolatait?

Ha dúlnak is a 18. század végén újabb török háborúk Magyarország déli tájain, azok sem tudnak újtába állni a török divatnak. Terjed az a műzsák jóvoltából is, zenében, táncban, költészetben. Az 1780-as években ugyanúgy ismerik a mozarti *alla turca* indulóját, mint száz évvel korábban a Molière-vígjátékba betétként beiktatott bumfordi balett bő bugyogójú táncosait. Lefordították az Ezeregyéjszakát, s a Les Orientales-ban hamarosan Hugo lírája kelt életre különös lényeket, dzsinneket...

Ilyeténképpen a magához az Apti basa történetéhez vezető úton – úgy vélem, hogy legalábbis részben – a kor irodalma ad iránytűt. Nem igazán vargabetűnek szántam az eddigieket. (Arra közelebb, erre hamarabb?)

Valójában „csak” egy Bécsben 1791-ben megjelent fordítást vesz fel a mártóni szöveggyűjtemény. De nem akármilyet. Az olvasmányként közreadott szöveget Aranka György, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság fáradhatatlan szervezője fordította le. Az olvasókönyvben így szerepel: „Apti Budai Basa Történeteinek Summás Előadása. (Cons. Aranka György Munkájából).” A regényes történet szerzőjét nem ismerjük, a kis művet Yverdonban adták ki 1765-ben. Tartalmát ezúttal csak vázlatos összefoglalóba tömöríthetem, jó néhány epizódot – kényszerűségből – önkényesen elhagyva.

A két hős: Cugny (Aranka átírásában: Kunyi) és Olivier a svájci La Sarrazból indul kalandos életútjára. Olivier az osztrák császár seregébe fog eljutni. Róla egyébként társához képest szűkszavúbb beszámolót olvashatunk az ismeretlen szerzőtől. Cugnyt, a főszereplőt tizennégy esztendő korában ismerjük meg. A kis juhásztor – csakúgy mint majd a legnépszerűbb magyar pásztorfiú-mesehős! – a gazda haragjától való félelmében kénytelen elbujdosni szülőfalujából, mivel az őrizetére bízott nyáját távolléte alatt a farkas támadta meg.

Szeretne Kondé Hertzeg (le Grand Condé) seregében katonáskodni. Megszerzi Bellefondsnak, a későbbi francia marsallnak a pártfogását. Ha-

marosan kitűnik ügyessége, okossága, értékes egyénisége; így aztán a francia sereg tisztjeként, majd kapitányaként jeleskedik „a várak megvétele s oltalmazása módjában”. „Szerentsétlenségére” részt vesz a szentgotthárdi ütközetben. A Coligny vezette francia sereg a „Nagy Vezér Kuperli” ellenében győzelemre segíti ugyan Montecuccolit, a császári erőket, de Cugny, „jobban megeresztvén a bátorság gyepelőjét, mint az okosság kívánta volna”, török fogságba esik.

Kuperli arra kényszeríti nagyrabecsült foglyát, hogy áttérjen a mohamedán hitre. Cugny ekkor veszi fel az Apti nevet. „Vitézi ritka bátorságát s a várvívásban szerzett nagy tudományját” jutalmazza a magától a fővezértől kapott rangok. Aga, majd szeraskier (generális) lesz belőle. Kréta fővárosában, Kandiában vívott harcok újabb érdemeit teszik ismertté, ekkor maga a szultán nevezi ki Benderi Basává. A Benderben töltött mintegy tizenöt békés év után lesz Aptiből budai basa. A vár védelmét 1686 őszén már ő irányítja.

Gyermekkori barátjának, Oliviernak ezalatt katonai szolgálatban telt az élete: mint a császári csapatok főstrázsamesterét veti a sors Buda alá. Megtudjuk, hogy parancsnoka – gróf Königszege, írja Aranka – hiába ajánlja fel a tisztes kapituláció előnyeit Apti basának. Francia nyelvű levélben érkezik az ostromlókhoz a basa elutasító válasza. Ezért az utolsó napon a francia anyanyelvű Oliviert küldik fel parlamenterként Aptihez „őt a vár feladására reá venni”.

Így találkozik a két ifjúkori társ. Több mint negyven éve nem látták egymást. Olivier nem ismeri fel a turbán alatt alig kivehető arcot, a basa viszont menten megállapítja a követ arcvonásaiból, mozdulataiból, hogy ki is jött elébe. Cugny-Apti a kiskorukban használt hazai nyelvjárásban szólal meg. Olivier meg sem érti, hiszen „az esze csak a feleletre várt”. Amikor azután a basa megismétli – ugyanúgy – a követnek adott válaszát, erre a bizonyítékra „megnyíltak az Oliviér szemei”. Mindketten kiküldik kíséretüket a teremből, és ekkor borulnak egymás nyakába, jóformán megnémulva a meglepetéstől és meghatottságtól.

Elmondják egymásnak életük kalandos történetét, de nem sokáig örülhetnek a valószínűtlen találkozásnak, hiszen mindkettejüknek megvan a maga kötelessége. Egymással szembenálló hatalmak és vallások foglyai. Más-más tetteket, mindenkifölött pedig feltétlen engedelmességet követel tőlük a végzet. Ezért nem engedhetnek egymás kérésének. Ezért nem valósulhat meg egyikük óhaja sem, hogy megmentse a másikat, holott régi barátságukból éppen ez a tenni vágyás fakad. Barátját nem tudván meggyőzni, Olivier dolgavégezetlenül tér vissza az ostromlók közé, rendkívüli élményéről azonban még aznap beszámol a vele lévő tiszt(ek)nek. Apti nem hajlan-

dó feladni a várat. Másnap következik el a végső ostrom, s a két barát egymás fegyverétől esik össze holtan.

Hogy a romantikus szövéssű mese (félig-meddig) történeti dokumentum-e, abban a szakemberek nem értenek egyet (vö. pl. BARANYAI ZOLTÁN: *Le pacha de Buda*. Lausanne, 1922). Akad viszont benne néhány olyan fogódzó, amely megérdemli, hogy a művelődéstörténeti, főleg pedig a filológiai kutatás felfigyeljen rá. Kulcsszerepet a nyelv – és: a nyelvjárás! – tölt be. Ennek köszönhető ugyanis, hogy a két barát egymásra ismerhessen, egymásra találhasson.

Aranka Györgyöt talán a maga elméleti-gyakorlati indíttatású nyelvi érzékenysége is befolyásolta a szöveg kiválasztásában.

Márton szempontjait nemcsak ebben keresem. Aranka fordítása ugyanis elég nehézkes. A szöveg terjengős, és olykor csak ügyvel-bajjal igazodik el benne a magyar nyelv tanulója. Perdöntőnek a történet mögöttes „üzenete” látszik. Már a rousseau-i érzelmesség, a meglepő fordulatokban gazdag meseszöveg miatt is indokolt, hogy a tananyagba kerüljön. A puritán protestantizmusú Márton tanár úrnál egyébként nem mellékes az a körülmény sem, hogy törekvése szerint lehetőleg szerelmi bonyodalomtól mentes olvasmányokat tartalmazzon az antológia.

Az Aпти-történet közlése mellett legfőbb érvnek az emelkedett mondani-való minősül. Az van valóságos összhangban a felvilágosodás szellemével. Cugny-Aпти romantikus életpályájának állomásai példázzák, hogy az értékes jellemvonásokat miképpen jutalmazza a sors. Követendő magatartásként állítja elénk az emberiséget, amelynek az ellenféllel szemben is érvényesülnie kell. Az ész és a szív követelményeit csak a jó és nemes lélekhez méltó tulajdonságok, a barátság és a hűség elégítik ki. Vak gyűlöletnek, bosszúnak, vallási türelmetlenségnek ne legyen helye – ez a felvilágosult humanizmus krédója a filantrópia és a testvériség jegyében.

A megértő-megbocsátó álláspontot hirdető szabadkőművesség törekvéseit, valamint nyomait már csak azért sem nehéz felfedezni az olvasott műben, mivel a főszereplők igencsak emlékeztetnek egy másik, jóval ismertebb alkotás főalakjaira. Mozart Szöktetés a szerájból c. operájában Szelim basa személyesíti meg a nagylelkű toleranciát. Lemond a bosszúállásról, elutasítja Ozmin gyűlölettől fűtött terveit. (Mozart 1784-től tagja a bécsi szabadkőműves páholyoknak!) Az opera zárókórusa – „Akinek ennyi jó kevés...” – szintén arra int, hogy emelkedjünk felül az egymással szembenálló nemzetek és ideológiák közötti konfliktusokon, hiszen azok jelentik az egyéni tragédiák legfőbb forrását.

Végül pedig – utoljára de éppen nem utolsóul – még egy igen fontos tételt mond ki a szöveg bevezetője (szép záróívvvel ugyanezt ismétlik meg az

utolsó sorok is). Az egyenlőség, a demokratizmus eszméjéről elmélkedik. Hangsúlyozza már az első mondatokban: lám, az előkelő születésű emberektől mindig is méltán várta el a világ, hogy fényes cselekedeteikkel szerezzenek szembetűnő érdemeket. E gondolattól szinte elválaszthatatlan az író legfőbb állítása: az egyszerű sorból származó férfiúban még inkább tisztelik elméjét, erejét és szíve nagyságát.

Éppen az ilyenek neve és emlékezete ékeskedik a legnagyobb fénnel, írja. Erdemesebbek a dicséretre, mint a titulusok méltóságai, a vak szerencse és a születés ugyanis gyakran vesztegeti érdemtelenekre a sors ajándékát. Ne a születésnek, hanem a virtusnak hódoljon tehát „a társaságos élet”.

„A Budai Aпти Basa ad nevezetes példát annak megmutatására, hogy a jó és nemes lélek mennyire felemelkedhetik” – hangzik fel Aranka György nyomán Márton József meggyőződése. Nem tanszöveget kívánt tehát olvasgatni. Valódi célja más: erényes életre, igazi emberi értékek tiszteletére és megvalósítására ösztönző életfilozófiát kínál.

Quod erat demonstrandum.

R. MOLNÁR EMMA

A közmondások a szövegben

1. A közmondások kutatása több tudományág körébe tartozik: ezek közül kiemelten a parömiológia, az etnográfia speciális ága mondhatja magáénak ezen alakulatok vizsgálatát, de teljes joggal vallja magáénak a nyelvtudomány is. A nyelvi megjelenési forma vitathatatlan, még akkor is, ha egyéb domináns jegyek háttérbe szorítják a nyelvi tulajdonságokat. Bár a definícióban genus proximunként a nyelvi specifikum emelkedik ki, de a differencia specifikák sorában – elemző bemutatásukkor – a közmondásnak a másik, relevánsabb oldala manifesztálódik.

A „közmondás: elvet, tanácsot, valódi vagy vélt igazságot általános formában tömören, rendszerint csak egyetlen mondattal kifejező, közkeletű és ismeretlen szerzőjű, nagyrészt nemzetközileg elterjedt állandósult szókapcsolat, mondás ... gondolati tartalma nem, vagy nemcsak egy-egy szituációra vonatkozik, hanem általános érvényű; vagy legalábbis ilyennek tartja a használója” (O. NAGY GÁBOR, Világirodalmi Lexikon 6. köt. Akadémiai Kiadó. 1979). Ez az „állandósult szókapcsolat” olyan nyelvi alaku-